Maja Chacińska – adiunkt w Instytucie Skandynawistyki i Lingwistyki Stosowanej na Uniwersytecie Gdańskim. Członek Polskiego Towarzystwa Komunikacji Społecznej i Polskiego Towarzystwa Edukacji Medialnej. Zajmuje się obecnie szeroko pojętymi mediami w krajach skandynawskich, a wśród jej zainteresowań naukowych należy wymienić kwestie związane z czytelnictwem prasy, książek, historią prasy, mediów i edukacyjną rola mediów publicznych w krajach skandynawskich.

MAJA CHACIŃSKA

BIBLIOTEKI PUBLICZNE I ICH ROLA W KRAJACH NORDYCKICH

Rozwijanie demokracji poprzez promocję czytelnictwa

Wstęp

Według publikacji Special Eurobarometer 2013 Cultural Access and Participation (*Dostęp do kultury i uczestniczenie w niej*) Skandynawowie są „najbardziej zaangażowani w szereg działań kulturalnych", na przykład czytanie. Aż 90% Szwedów, 96% Norwegów i 82% Duńczyków przeczytało przynajmniej jedną książkę w roku wykonania badania[1]. Kraje skandynawskie mają również, w porównaniu do naszego kraju, wysoki wskaźnik regularnego czytelnictwa, na

1 Zob. *Special Eurobarometer 399, Culturalaccess and participation,* European Commission, Directorate-General for Communication Eurobarometer, TNS Opinion & Social, s. 5. Jeżeli nie podano inaczej, tłumaczenia z języków skandynawskich i języka angielskiego autorki artykułu.

przykład w 2012 roku w Polsce wynosił on 11%, tymczasem w Szwecji prawie 40%[2]. Jednak ponieważ istnieją grupy, które czytają mniej (np. chłopcy i mężczyźni), a czytelnictwo książek maleje nawet w Skandynawii, rządy tych krajów wspierają działania promocyjne, asygnując środki, które biblioteki, gminy i organizacje pozarządowe lub ruchy społeczne mogą wykorzystać na realizację projektów. Celem niniejszego artykułu jest analiza działań rządów Danii, Norwegii i Szwecji w dziedzinie wspierania czytelnictwa i pokazanie, jak fundusze są wykorzystywane przez tamtejsze biblioteki publiczne. W artykule zostanie również opisany system bibliotek w krajach skandynawskich oraz niektóre czynniki kulturowe i historyczne wyjaśniające wysokie wskaźniki czytelnictwa w tych państwach.

Czytające narody

Wskaźniki czytelnictwa są w krajach nordyckich, z różnych powodów, wysokie. Jednym z nich jest starsza i silniejsza tradycja piśmienności niż na przykład w krajach centralnej czy południowej Europy, m.in. z powodu protestanckiego wyznania narodów skandynawskich. W 1537 roku Chrystian III, król Danii i Norwegii[3], nawrócił się na luteranizm i ogłosił go oficjalnym wyznaniem w kraju[4]. Kościół Szwecji przyjął luteranizm na konferencji w Uppsali w 1593 roku[5]. Od członków skandynawskich kościołów protestanckich wymagano czytania Biblii i katechizmu. Władca szwedzki, panujący w drugiej połowie XVII wieku, wydał edykt stwierdzający, że „osoba, która nie jest dobrze zaznajomiona z treścią Biblii nie powinna przystępować do Komunii Świętej, a osoba, która nie jest konfirmowana, nie może zawrzeć małżeństwa"[6].

Robert Molesworth, angielski ambasador w Danii, nienawidzący Duńczyków i ich kraju, pisał w raporcie z 1692 roku, że za jedno cenił ten naród: „tu Prości Ludzie umieją zwykle czytać i pisać"[7]. Fakt, że nawet chłopi i kobiety uczyli się czytania, był wynikiem skandynawskiego egalitaryzmu – Norwegia była w większości narodem chłopskim, a w Szwecji chłopi byli reprezentowani w parlamencie. W tamtych czasach w Szwecji i w Finlandii tradycyjnie dzieci uczono czytania w domu, natomiast w Królestwie Danii i Norwegii w szkołach[8].

Ponieważ znajomość Biblii była sprawdzana przez księży, historycy piśmienności znaleźli wiele dowodów na tę wczesną i powszechną umiejętność czytania

2 R. Chymkowski, *Społeczny zasięg książki w Polsce 2012 r.,* Biblioteka Narodowa, Warszawa 2012, s. 1; *Statistiks årsbok 2014*, Statistiska Centralbyrĺn, Stockholm 2015, s. 487.

3 Przez ponad 400 lat (1380–1814) Norwegia pozostawała w unii z Danią, a w praktyce była przez nią zdominowana.

4 http://kirken.no/nb-NO/om-kirken/bakgrunn2/var-historie (22 kwietnia 2015).

5 http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=656230 (22 kwietnia 2015).

6 E. Johansson, *The History of Literacy in Sweden in Comaprison with Some Other Countries,* „Educational Reports Umeĺ", 1977, nr 12, s. 2; autorka pisze więcej na temat piśmienności w Szwecji w książce *Szwecja czyta. Polska czyta,* która ukaże się w sierpniu 2015; http://www.krytykapolityczna.pl/node/24832 (20 maja 2015).

7 R. Molesworth, *An Account of Denmark,* Liberty Fund, Indianapolis 2011, s. 155.

8 Att läsa och skriva. *Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000,* red. A.-C. Edlund, Nordliga studier 3, Umeĺ Universitet, Umeĺ, s. 22.

w księgach i rejestrach parafialnych z XVII i XVIII wieku. W Szwecji księża zapisywali wyniki dorocznych egzaminów z czytania[9]. Norwescy badacze analizowali kościelne protokoły spadkowe z tego okresu i stwierdzili, że w wielu gospodarstwach były książki, nawet w domach biednych chłopów i rybaków. Historyk norweski Jostein Fet zbadał 16 tysięcy protokołów, w ponad 14 tysięcy z nich odnotowano posiadanie książek. Jednym z przykładów podanych przez Feta był rejestr diecezji Haram, w której 90% ludności umiało czytać w latach 1756–1757[10].

Duńska badaczka Charlotte Appel analizowała z kolei księgi parafii, w których zachowały się duże ilości materiałów źródłowych. Dwaj księża z tych parafii zapisywali w nich biografie osób, które wychowywali. Badając księgi, Appel wyróżniła różne poziomy piśmienności. Parafianie urodzeni na początku XVII wieku zwykle umieli katechizm na pamięć, ale urodzeni w drugiej połowie stulecia umieli przynajmniej czytać. Appel pisze że: „podstawowa umiejętność czytania była jednak nabywana przez członków wszystkich grup społeczności wiejskiej, łącznie ze służbą i wędrownymi żebrakami"[11]. Kiedy, w związku z rozwojem technologicznym, książki i gazety dotarły nawet do najdalej położonych na północy zakątków Skandynawii, wielu mieszkańców mogło je czytać. Jak pisze Roger Jacobsson: „Zwyczaj […] regularnego czytania katechizmu, psalmów, Biblii i innych pism duchowych prawdopodobnie sprawił, że ludność była otwarta na nowe koncepcje i idee"[12].

Pierwsze biblioteki

Pierwszą książkę wydrukowano w Sztokholmie w 1483 roku. Najstarszy zachowany szwedzki katalog biblioteczny z miasta Vasa z lat 1794–1815 zawiera 223 pozycje[13]. Natomiast pierwszym szwedzkim dokumentem prawnym dotyczącym bibliotek była ustawa o dotowaniu bibliotek publicznych przez rząd z 1905 roku[14]. Jako że Norwegia była podporządkowana Danii i nie miała ani finansowych, ani politycznych możliwości rozwoju kulturalnego w czasie trwania unii, druk dotarł tam dopiero w 1643 roku, a pierwszą norweską Biblioteką Narodową była biblioteka w Kopenhadze. Istniały oczywiście prywatne kolekcje książek, a największa z nich należała do lekarza Ambrosiusa Rhodiusa, który miał 427 woluminów[15]. W Norwegii brakowało jednak szlachty, która miałaby większe kolekcje jak to było w innych krajach europejskich.

9 Tamże.
10 J. Fet, *Lesende bŕnder, litterćr kultur i norske allmugesamfunn fŕr 1840,* Universitetsforlaget, Oslo 1995, s. 85.
11 Ch. Appel, *Lćsning of Bogmarked i 1600-tallets Danmark,* Det kongelige Bibliotek og Musuem Tusculanums Forlag, Kŕbenhavn 2001, s. 905.
12 R. Jacobsson, *Tryckkultur i provinsen – nĺgra perspektiv,* [w:] *Att läsa och skriva. Tvĺ vĺgor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000,* s. 108.
13 Tamże, s. 114.
14 M. Torstensson, *Att analysera folkbiblioteksutveckling – exemplet Sverige och nĺgra jämförelser frĺn USA,* „Biblioteksarbejde", 1994, nr 43, s. 6.
15 http://www-bib.hive.no/tekster/ekstern/aaboe/kapittel2.html (24 kwietnia 2015).

Najstarszą, istniejącą do dziś publiczną biblioteką w Norwegii, jest Biblioteka Deichmanske. Syn biskupa, Carl Deichman, zdecydował o przekazaniu po swojej śmierci (1780) kolekcji ponad 6000 woluminów miastu Christiania (obecnie Oslo). W 1875 roku powstała biblioteka otwarta dla ogółu społeczeństwa[16].

Pierwszą ogólnodostępną biblioteką w Danii była prywatna Biblioteka Suhma w miejscowości Pustervik. W 1778 roku biblioteka rozpoczęła wypożyczanie książek za darmo „każdemu, niezależnie od płci, zawodu czy wieku"[17]. W XIX wielu biblioteki zakładano spontanicznie, zwykle inicjatywę zebrania książek, które mogły być wypożyczane mieszkańcom, podejmował lokalny nauczyciel lub ksiądz. Pod koniec XIX wieku w duńskich miastach istniały również biblioteki prywatne i biblioteki różnych stowarzyszeń (tylko dla członków)[18]. Rząd zaangażował się w te działania dopiero w 1880 roku, ustanawiając pierwsze dotacje dla bibliotek[19].

Prawo i ideologia

Jeżeli przyszłe pokolenia mają się czegokolwiek nauczyć z historii bibliotek, to tego, że cele bibliotek publicznych są bezpośrednio zależne od celów danego społeczeństwa. Prawdziwego punktu odniesienia należy szukać w współczesnej kulturze. Żaden bibliotekarz nie może mieć klarownej wizji, jeżeli jego kraj nie wie, dokąd zmierza. Jeżeli mieszkańcy są pewni celów, do których dążą, funkcja biblioteki publicznej może być jasno zdefiniowana.

J.H. Shera[20]

Słowa Jesse Shera, amerykańskiego bibliotekoznawcy, dobrze opisują kontekst skandynawski. Można też znaleźć dużo podobieństw, porównując nowoczesne podejście do bibliotek krajów anglosaskich z sytuacją w Danii, Norwegii i Szwecji. Istnieją dowody na to, że skandynawscy pionierzy byli inspirowani rozwojem bibliotek amerykańskich. Na przykład duński twórca pierwszej ustawy o bibliotekach, Andreas Schack Steenberg, w swojej książce o historii bibliotek[21]

16 N.J. Ringdahl, *By bok og borger. Deichamnske bibliotek gjennom 200 år*, Aschehoug, Oslo 1985, s. 22–23.

17 P. Evald, *Fra stempelpude til selvbetjening: – af biblioteksarbejdets historie og status,* Danmarks Biblioteksskole, Aalborgafdelingen, Aalborg 1996; http://www.pierreevald.dk/library_files/exit/2pionertiden.pdf (24 kwietnia 2015).

18 L. Skouvig, *„Biblioteksagen trćnger til Organisation". Folkebibliotekerne i Danmark 1880––1920,* „Bibliotekshistorie" 2012, nr 7, s. 77.

19 L. Skouvig, *De danske folkebiblioteker ca. 1880–1920: en kulturhistorisk undersøgelse ud fra dannelses- og bevidsthedshistoriske aspekter med belysning af tilknytningsforholdet til staten og 'det offentlige',* Institut for Biblioteksudvikling, Danmarks Biblioteksskole, København 2004, s. 4.

20 Za: R.B. McCabe, *Civic Librarianship,* [w:] *Libraries & Democracy. The Cornerstones of Liberty,* red. N. Kranich, American Library Association, Chicago–London 2001, s. 60.

21 *Folkebogsamlinger. Deres Historie og Indretning* 1900.

przedstawił model amerykański[22]. W Norwegii w 1893 roku Hans Tambs Lyche po podróży do Stanów Zjednoczonych założył czasopismo dla bibliotek „Kringsjaa", którego wzorem było czasopismo amerykańskie i w którym Lyche opisywał system amerykański. W Szwecji Valfrid Palmgren otrzymała stypendium rządowe na wizytę studyjną w Stanach Zjednoczonych, gdzie dokonała analizy amerykańskiego systemu i stała się późnej zwolenniczką i rzeczniczką idei amerykańskich[23]. W nowym, dziewiętnastowiecznym modelu amerykańskim i brytyjskim biblioteki były publiczne w dosłownym znaczeniu tego słowa, to znaczy były otwarte dla każdego przez wiele godzin dziennie[24]. Należy jednak podkreślić, że idee amerykańskie wpływały na biblioteki skandynawskie głównie w kwestiach organizacyjnych, sama ideologia, której przyświecały cele edukacyjne, oświecające i demokratyzujące, pozostała skandynawska.

Według szwedzkiej Ustawy o bibliotekach (szw. *Bibliotekslag*) z 2013 roku główny cel bibliotek nie jest bezpośrednio związany z książkami i literaturą, ponieważ jest to „działanie na rzecz rozwoju demokratycznego społeczeństwa poprzez przyczynianie się do wymiany wiedzy i wolnej opinii"[25]. Duńskie i norweskie ustawy bezpośrednio odnoszą cel bibliotek do książek, jednak dostarczanie ich społeczeństwu nie jest celem ale środkiem. Według obu ustaw (duńskiej *Lov om biblioteksvirksomhed* z 2008 i norweskiej *Lov om folkebibliotek* z 1986) zadaniem bibliotek jest „promowanie edukacji, doskonalenia i działalności kulturalnej"[26] poprzez udostępnianie książek i innych materiałów społeczeństwu. Szwedzka ustawa również podkreśla te same wartości: edukację, doskonalenie i działania kulturalne[27].

Różnice między ustawami skandynawskimi dotyczą głównie ich zakresu. Ustawa duńska koncentruje się na bibliotekach publicznych, natomiast szwedzka i norweska regulują działanie różnych rodzajów bibliotek (publicznych, szkolnych, regionalnych, gminnych i uniwersyteckich). Szwedzka ustawa dotyczy „każdej działalności bibliotek finansowanych ze środków publicznych"[28]. Jest w niej oddzielny paragraf dotyczący bibliotek publicznych (*folkbibliotek*), które powinny „promować czytanie i dostęp do literatury" oraz pracować z dziećmi w zakresie rozwoju języka i czytania[29]. Mimo szerszego zakresu ustawy szwedzka i norweska są bardzo ogólne, natomiast ustawa duńska jest bardziej szczegółowa i dokładna.

---

22 L. Skouvig, s. 7.

23 M. Torstensson, *Workers and Libraries – A Question of Class in Public Library Development in Sweden*; http://edoc.hu-berlin.de/conferences/bobcatsss2008 (30 kwietnia 2015).

24 M. Torstensson, s. 6.

25 *Bibliotekslag* (2013:801), 2§; http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/sfs_sfs-2013-801 (17 kwietnia 2015).v

26 *Bekendtgřrelse af lov om biblio- teksvirksomhed*; https://www.retsinformation.dk/pdfPrint.aspx?id=145152 (17 kwietnia 2015); *Lov om endringer i lov om folkebibliotek*; https://lovdata.no/dokument/LTI/lov/2013-06-21-95 (17 kwietnia 2015).

27 *Bibliotekslag* (2013:801), 2§.

28 Tamże.

29 Tamże, 6–9§.

Ustawa duńska określa na przykład powinności państwa i gminy wobec bibliotek. Interesujące jest, że jedynym obowiązkiem gmin w zakresie instytucjonalnej działalności kulturalnej jest założenie i prowadzenie biblioteki. Z jednej strony może to być wyrazem polityki decentralizacji i wolności na szczeblu lokalnym (o kulturze w gminie decydują samorządy), a z drugiej strony wagi bibliotek jako jedynego elementu absolutnie koniecznego w lokalnym środowisku kulturalnym.

Według wszystkich skandynawskich ustaw gminy są zobligowane do prowadzenia bibliotek publicznych[30]. Interesujące jest, jak różnie zadania bibliotek postrzegane są w polskim prawie, w którym biblioteki powinny zajmować się ochroną materiałów bibliotecznych i obsługiwaniem użytkowników. Prowadzenie działalności edukacyjnej i popularyzatorskiej może należeć do zadań bibliotek, ale nie jest obligatoryjne[31]. Tę kluczową różnicę opisano również w dalszej części tekstu.

Interesujące jest również to, jak bardzo ustawy norweska i szwedzka są do siebie podobne, ale nie jest tajemnicą, że kraje skandynawskie często kopiują od siebie nawzajem dobre sprawdzone rozwiązania. Szwedzkie czasopismo biblioteczne wskazuje, że zarówno norweska, jak i szwedzka ustawa zostały znowelizowane w 2014 roku, a główną różnicą jest jedno słowo z ustawy norweskiej, a mianowicie „niezależny": „Biblioteki publiczne będą n i e z a l e ż n y m miejscem spotkań oraz debat i dyskusji publicznych"[32]. Słowo to zostało dodane w wyniku interwencji Stowarzyszenia Bibliotek Norweskich. Przewodnicząca Stowarzyszenia Mariann Schjeide mówi w wywiadzie:

> Teraz jest zapisane w ustawie, że biblioteki są niezależne i bibliotekarze mogą podejmować jakiekolwiek dyskusje. Bibliotekarz jest redaktorem naczelnym swojej biblioteki, a to oznacza obowiązki redakcyjne, co jest kluczowe, aby nasza praca dobrze funkcjonowała. Bibliotekarze mają więc teraz prawo organizowania takich wydarzeń, jakie chcą[33].

Oddolne organizowanie debat i dyskusji ma długą tradycję w Skandynawii, sięgającą dziewiętnastowiecznych ideałów edukacji popularnej (lub społecznej). Bernt Gustavsson pisze, że trudno przetłumaczyć nordycki odpowiednik „edukacji popularnej" na inne języki (szw. *folkbildning,* duń. *folkeoplysning,* nor. *folkeopplysning*), a najbliższym semantycznym odpowiednikiem jest niemieckie słowo *bildung:* „…[szwedzkie] słowo «bildning» pochodzące od niemieckiego «bildung» było początkowo kojarzone z aktywnością elitarną, zapewnieniem edukacji elicie, podczas gdy reszta społeczeństwa pozostała niewykształcona. Najbardziej typowa różnica między działalnością nordycką a innymi regionami jest to, że nordycka forma została zinstytucjonalizowana"[34]. Biblioteki były

30 Tamże, ustawa duńska: akapit 1 §3, ustawa norweska: akapit III, ustawa szwedzka: §6.

31 Ustawa z dn. 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach, rozdział 1, art. 4; http://prawo.legeo.pl/prawo/ustawa-z-dnia-2 -czerwca-1997-r-o-bibliotekach/rozdzial_przepisy ogolne/?on=23.08.2013 (18 marca 2015).

32 Tamże, akapit I.

33 H. Andersson, *Oberoende bibliotek i Norge,* „Framsidan", 24.03.15, Webbspecial; http://www.framsidan.net/senaste-numret (18 kwietnia 2015).

34 B. Gustavsson, *Popular Education (folkbildning) from an International Perspective,* s. 3; http://www.icae2.org/images/icaecommunity/populareducation_folkbildning.pdf (18 kwietnia 2015)

wśród instytucji, które popularyzowały ten rodzaj edukacji w krajach nordyckich, co wyjaśnia, dlaczego opieka nad bibliotekami i literaturą nie jest główną działalnością i celem bibliotek według prawa. Jednym z celów edukacji popularnej, szczególnie w jej początkowej formie, było wychowanie, ucywilizowanie i wykształcenie obywateli, aby rozumieli demokrację i mogli dokonywać wyborów ze zrozumieniem, dla dobra demokratycznego społeczeństwa.

Kiedy w 1904 roku przygotowywano pierwszą szwedzką ustawę biblioteczną, o opinię zapytano również Szwedzkie Towarzystwo Abstynencji i Edukacji Popularnej. Towarzystwo uznało, że czytanie „dobrych i interesujących" książek z bibliotek publicznych może dać ludności zajęcie, które sprawi, że jej przedstawieciele będą unikali „pijaństwa i niemoralności, tych niebezpiecznych wrogów zdrowego i szczęśliwego życia rodzinnego i społecznego"[35]. Znaczenie bibliotek publicznych dla „wychowania" zwykłych ludzi uznawano w krajach skandynawskich za coraz ważniejsze w miarę rozszerzania prawa wyborczego. Należało edukować lud, aby dokonywał on dobrych wyborów w procesie demokratyzacji. W Norwegii podkreślał to już w 1893 roku pionier ruchu na rzecz bibliotek publicznych Han Thambs Lyche, w Danii – wspomniany Andreas Schack Steenberg[36]. Anders Frenander twierdził, że w debacie na temat bibliotek w latach dwudziestych XX wieku ważne były trzy zadania: demokratyczne, oświecające i rozrywkowe[37].

Norweski badacz polityki kulturalnej Geir Vestheim opisuje, jak w 1934 roku specjalny urząd zajmujący się edukacją popularną koordynował działalność dotyczącą polityki kulturalnej, mającą wpływ na pierwszą norweską ustawę biblioteczną z 1935 roku[38]. Te tendencje edukacyjne były szczególnie silne w okresie inżynierii społecznej w Skandynawii w latach dwudziestych i trzydziestych wieku. Budowa demokratycznego i obywatelskiego społeczeństwa oraz państwa opiekuńczego stały się priorytetowe, więc kultura była podporządkowana edukacji obywatelskiej (szw. *medborgarbildning*):

> Ta część edukacji popularnej (nor. *folkeopplysning*), którym zajmowały się biblioteki publiczne, była najbardziej związana z władzami państwowymi. Można więc powiedzieć, że idea edukacji popularnej wychowywała lud, a ponieważ idea ta stała się częścią establishmentu, stała się kwestią wewnętrznego samokształcenia społeczności, ideologicznym samokształceniem bez przymusu, które legitymizowało porządek zmian społecznych[39].

Laura Skouvig odnosi się do duńskiego badacza Leifa Emereka, który wskazuje na różnicę między udostępnianiem klasom niższym prywatnych zbiorów a okresem, gdy działalność rozpoczynały biblioteki publiczne. W pierwszym okresie właściciele zbiorów prowadzili działalność filantropijną dla niewykształconej ludności, natomiast biblioteki publiczne na początku XX wieku stały się częścią

35 M. Torstensson, s. 5.
36 Tamże, s. 7.
37 *Styra eller stödja? Svensk folkbibliotekspolitik under hundra år, Skrifter frĺn valårid,* red. A. Frenander, J. Lindberg, Göteborg 2012, s. 42.
38 G. Vestheim, *Ideologi og folkebibliotekkpolitik – eit demokratispřrsmål,* [w:] *Demokratins estetik,* red. E. Amnå, L. Johannesson, Fakta Info Direkt, Stockholm 1999, s. 179.
39 Tamże, s. 183.

procesu modernizacji społeczeństwa i ich celem było dostarczenie ludności „prostych narzędzi do radzenia sobie jako jednostki i obywatele w nowoczesnym społeczeństwie”[40].

Lata trzydzieste w Skandynawii, a szczególnie w Szwecji, były okresem znaczących zmian politycznych i społecznych. Był to okres reform, który miał doprowadzić do stworzenia państwa opiekuńczego zwanego przez Szwedów „Domem Ludu” (szw. *Folkhemmet*). Oczywiste jest, że biblioteki publiczne i ruchy społeczne były podmiotami w sieci wielu czynników w tym złożonym projekcie.

Edukacyjne podejście do bibliotek wpisywało się w starą europejską tradycję. Anders Frenander wskazuje na przykład Francję po rewolucji francuskiej w 1789 roku. Instytucją odpowiedzialną za biblioteki była l'Instruction publique, odpowiednik szwedzkiego Ministerstwa Edukacji. W latach trzydziestych szwedzka polityka kulturalna nadal była częścią polityki edukacyjnej. Zaczęło się to zmieniać w latach pięćdziesiątych, ale dopiero w 1974 roku utworzono specjalną instytucję do spraw kultury – Szwedzką Radę Kultury (*Statens Kulturrld*), choć nadal w ramach Ministerstwa Edukacji[41].

W Danii pierwsze Ministerstwo Kultury powstało w 1961 roku, ale dużo wcześniej, w 1920 roku, dzięki pracy aktywistów Thomasa Døssinga i Andreasa Schacka Steenberga, wprowadzono ustawę, która dawała możliwość wypożyczania książek wszystkim obywatelom na tych samych warunkach[42].

W Norwegii w 1965 roku powstały Norweska Rada Kultury i Norweski Fundusz Kultury, co doprowadziło do utworzenia wielu innych instytucji kulturalnych. Państwo stało się „finansowym gwarantem życia kulturalnego”[43]. W debatach lat siedemdziesiątych podkreślano, że kultura powinna być dostępna dla wszystkich obywateli, ale połączenie jej z edukacją popularną nie było już tak ważne, ponieważ większość obywateli uczęszczała do szkół i edukacja dla dorosłych nie była już w takim stopniu potrzebna. W 1971 roku termin *folkeopplysning* zniknął z ustawy o bibliotekach[44]. Należy jednak podkreślić, że z perspektywy nieskandynawskiej duch tej edukacji przenika biblioteki do dzisiaj.

Biblioteki skandynawskie przez długi czas były więc zarówno częścią polityki edukacyjnej i kulturalnej. Współcześnie biblioteki publiczne formalnie pozostają w gestii ministerstw kultury, ale ich cele i działalność są zarówno kulturalne, jak i edukacyjne[45]. Jest to również widoczne w sposobie definiowania celu bibliotek w ustawach i realizowaniu przez biblioteki projektów czytelniczych.

---

40 L. Skouvig, s. 16.
41 A. Frenander, *Svensk kulturpolitik under 1900-talet,* „TijdSchrift voor Skandinavistiek”, vol. 22 (2001), nr. 1, s. 67; Ministerstwo Kultury powstało w Szwecji dopiero w 1991.
42 M. Dyrbye, *Andreas Schack Steenberg og og biblioteksforeningerne – Írene 1905–1930,* „Bib-Hist Medlemsblad for Dansk Bibliotekshistorisk Selskab”, 6. Årgang 2008, nr 16, s. 11–12.
43 E. Rudeng, *Finansiering av Norge som kulturnasjon,* „Morgenbladet”, 31.10.14.
44 G. Vestheim, s. 187.
45 A. Frenander, s. 64.

Biblioteki współpracują z gminami, które w krajach skandynawskich są postrzegane jako gwarancja demokracji lokalnej. Ponadto wiele organizacji pozarządowych i typowych skandynawskich ruchów społecznych (szw. *folkrörelser,* nor. *folkebevegelser,* duń. *folkelige bevegelser*) także wdraża te projekty (przykłady w dalszej części artykułu). Oddolne organizacje społeczne zaczęły powstawać w Skandynawii pod koniec XIX wieku. Początkowo ich działalność skupiała się na prawach robotników, przebudzeniu religijnym i trzeźwości, ale wkrótce rozrosły się i zaczęły stawiać sobie też inne cele i mieć zróżnicowany charakter[46]. Spotykano się w małych grupach, a podstawą samokształcenia było czytanie.

Harry Hillman-Chartrand i Claire McCaughey opisują podejście państwa do kultury w ramach czterech alternatywnych modeli: Promotora, Patrona, Architekta i Inżyniera (ang. *Facilitator, Patron, Architect and Engineer*). Autorzy przedstawiają państwo modelu Promotora, które finansuje sztukę poprzez zwolnienia z podatków i wspiera „sam proces kreatywności bardziej niż konkretne rodzaje sztuki lub style artystyczne"[47]. Państwo Patron tworzy specjalne rady, które wybierają projekty do dofinansowania, to ono przekazuje fundusze, ale to rady wybierają organizacje lub osoby, które otrzymują dotacje. Państwo Architekt „finansuje sztukę przez Ministerstwa lub Departamenty Kultury: decyzje dotyczące artystów lub organizacji są podejmowane przez biurokratów. W państwie Architekt istnieje tendencja do wspierania sztuki jako części państwa opiekuńczego"[48]. Według Hillmana-Chartranda i McCaughey państwo Inżynier ma w swoim ręku wszystkie fundusze i środki; ten model charakteryzuje reżimy totalitarne.

Według omawianej publikacji w Szwecji dominuje podejście państwa Patrona. Tymczasem badacz szwedzki Anders Frenander bardziej skłania się ku modelowi Architekta we wszystkich krajach nordyckich. Według niego rządy tych krajów przygotowują plany i dokumentację związaną a polityką kulturalną, ale nie wtrącają się w treści dzieł kultury[49]. Jest to ściśle związane z ogólnie paternalistyczną i cywilizującą misją skandynawskich państw opiekuńczych. Organizacja polityki kulturalnej w odniesieniu do bibliotek jest opisana w następnej części artykułu.

Biblioteki i projekty czytelnicze współcześnie

W tej części artykułu opisano biblioteki skandynawskie i ich działalność. Dane dotyczące bibliotek w każdym z krajów nie zawsze są symetryczne, ponieważ badają one różne parametry, na przykład niektóre podają liczbę bibliotek publicznych z filiami, a niektóre bez filii.

46 http://www.folkrorelser.org/alternativnorden/1800-1950.html (15 czerwca 2015).

47 H.H. Chartrand, C. McCoughey, *The Arm's Lenght Principle and the Arts: an International Perspective – Past, Present and Future,* [w:] *Who's to Pay? for the Arts: The International Search for Models of Support,* red. M.C. Cumming Jr, J.M. Davidson Schuster, American Council for the Arts, New York 1989; http://www.compilerpress.ca/Cultural%20Economics/Works/Arm%201%201989.htm (18 kwietnia 2015).

48 Tamże.

49 A. Frenander s. 65.

Dania

W Danii w 2010 roku było 539 bibliotek publicznych, a w 2013 roku liczba ta wyniosła 570 (bez filii). Liczba wypożyczeń w tym okresie zmniejszyła się: w 2009 roku było to 48370377, natomiast w 2013 jedynie 39789902[50]. Niemniej, jak wspomniano, zgodnie z polityką państwa i tradycją edukacji popularnej to nie liczba wypożyczeń jest najważniejsza, gdyż według obowiązków ustawowych działalność bibliotek nie ogranicza się jedynie do wypożyczania literatury. Duńskie biblioteki organizują różne kursy i wspierają działalność klubów i stowarzyszeń. Biblioteki promują na przykład kluby książki, kluby słuchaczy (we współpracy z nadawcą publicznym DR), kluby robienia na drutach, warsztaty pisania, kółka studyjne czy kluby recenzentów. Organizują również kursy, głównie związane z obsługą komputerów i internetem, m.in. naukę korzystania ze stron różnych urzędów (np. urzędu skarbowego), ogólne kursy komputerowe (MS Office, przetwarzanie obrazów), kursy o mediach społecznościowych i genologii[51].

Agendą rządową odpowiedzialną za biblioteki jest Duńska Rada Kultury (duń. *Kulturstyrelen*). Instytucja ta „realizuje politykę kulturalną rządu duńskiego dotyczącą sztuk wizualnych i teatralnych, muzyki, literatury, muzeów, dziedzictwa historycznego i kulturowego, emisji radiowo-telewizyjnej, bibliotek i wszelkiego rodzaju mediów drukowanych i elektronicznych"[52].

Jednym z zadań rady jest zarządzanie środkami przyznawanymi bibliotekom. W 2015 roku każda gmina może ubiegać się o tak zwane „kufry kulturalne" (wypełnione książkami, filmami i biletami na wydarzenia kulturalne) dla rodzin z dziećmi niepełnosprawnymi w wieku do 9 lat. Biblioteki, które są członkami Duńskiej Biblioteki Cyfrowej (DDB), mogą wnioskować o fundusze na projekty „przyczyniające się do efektywności, rozwoju, propagowaniai/lub wzrostu użytkowników oferty cyfrowej bibliotek publicznych"[53]. Istnieje również oddzielny fundusz na rozwój bibliotek publicznych i szkolnych.

Ponieważ Duńczycy czytają mniej niż ich skandynawscy sąsiedzi, duńskie Ministerstwo Kultury zainicjowało czteroletni program Dania czyta, którego budżet wynosi 20 milionów koron duńskich. Częścią tej kampanii jest konkurs na eksperymentalne sposoby uczenia i zachęcania do czytania, w którym uczestniczy 12 gmin duńskich. Częścią projektu jest planowane na Światowy Dzień Książki UNESCO rozdanie 100 tysięcy kopii jednej z pięciu książek duńskich pisarzy osobom, które nie czytają regularnie. Projekt ma swoją stronę internetową, na której można znaleźć ciekawe artykuły zarówno na temat samego programu, jak i czytania. Według informacji podanej na stronie 40% Duńczyków czyta literaturę bardzo rzadko lub nigdy. Trzy segmenty społeczeństwa, które czytają

50 http://www.statistikbanken.dk/BIB2 (21 kwietnia 2015).
51 *Biblioteksbarometer for folkebiblioteker 2013,* Kulturstyrelsen, Křbenhavn 2014, s. 6–9.
52 http://www.kulturstyrelsen.dk/english (21 kwietnia 2015).
53 http://www.danskernesdigitalebibliotek.dk/hvornaar/ddb-puljen (21 kwietnia 2015).

bardzo mało to: „zabiegane rodziny", zajęte kobiety robiące karierę i mężczyźni o niższym poziomie wykształcenia; program ma dotrzeć w szczególności do tych grup[54].

Norwegia

W 2013 roku w Norwegii działało 428 bibliotek publicznych (bez filii) i liczba ta nie zmieniła się znacząco od 2010, kiedy było 429 bibliotek publicznych. Norweski Urząd Statystyczny podaje wiele statystyk dotyczących bibliotek, ale nie ma danych dotyczących innych typów bibliotek: szkolnych, uniwersyteckich czy naukowych. Dane opisują głównie budżety, liczby wypożyczeń (oddzielnie dla każdego typu bibliotek) oraz liczbę zbiorów[55]. Obecnie główną instytucją norweską, która dysponuje środkami na wsparcie bibliotek publicznych, jest Biblioteka Narodowa (*Nasjonalbibliotek*). Biblioteka powinna „zapewniać infrastrukturę dla wszystkich bibliotek" i jej celem, odnoszącym się do bibliotek publicznych i badawczych, jest pomaganie im w stawaniu się „aktywnymi i nowoczesnymi instytucjami publicznymi"[56].

W roku 2015 biblioteki mogą wnioskować o środki z funduszu rozwoju, które obejmują dotowanie pięciu głównych obszarów:

– biblioteki jako miejsce spotkań i forum dyskusji i debaty publicznej;

– biblioteki jako centra edukacji;

– nowe metody szerzenia wiedzy, informacji i kultury;

– podnoszenie kwalifikacji pracowników bibliotek;

– różnorodność i integracja[57].

Projekty mogą dotyczyć jednego lub kilku obszarów, przy czym fundusze te przeznaczone są tylko dla bibliotek.

Działania wspierające czytelnictwo częściej są dotowane przez inną wspomnianą wcześniej instytucję państwową: Norweską Radę Kultury (*KulturrÍdet*). Rada „jest główną agendą rządową wdrażającą norweską politykę kulturalną [...]. W 2014 roku Rada przyznała na sektor kultury 140 milionów euro"[58]. W ramach rady działa Fundusz Kultury, który może „stymulować kreatywne działania artystyczne i literackie"; w 2014 roku zarządzał 69 milionami euro[59]. Na projekty dotyczące literatury przeznaczono natomiast 18,5 milionów euro. 27,2 milionów przyznano organizacjom i instytucjom kulturalnym, w tym bibliotekom[60].

---

54 http://www.danmarklaeser.dk/baggrund/hvem-laeser-sjaeldent (21 kwietnia 2015).
55 http://ssb.no/kultur-og-fritid/statistikker/ffbibl/aar/2014-05-22?fane=tabell&sort=nummer&tabell=177616 (22 kwietnia 2015).
56 http://www.nb.no/English/About-us/Strategy (22 kwietnia 2015).
57 http://www.nb.no/Bibliotekutvikling/Utviklingsmidler/Omtale-av-innsatsomraader-2015 (22 kwietnia 2015).
59 *Arts Council Norway, KulturrÍdet*, Oslo 2015, s. 2.
59 Tamże, s. 4.
60 Tamże, s. 5.

W 2015 roku można wnioskować o środki, które wspierają literaturę, w tym popularyzację literatury wśród dzieci i młodzieży, festiwale literackie i dotowanie publikacji. Jest też specjalny fundusz wspierający wydawnictwa norweskie, które publikują ilustrowaną literaturę dziecięcą, oraz fundusze promujące komiksy norweskie i wznowienia klasyków[61]. Rada, wraz z Biblioteką Narodową, sfinansowała na przykład trzyletni projekt „Sport i Czytanie" wdrażany przez organizację pozarządową Stowarzyszenie !Czytaj. Projekt był realizowany w latach 2006--2008 i polegał m.in. na rozprowadzaniu paczek z książkami wśród dzieci i młodzieży uprawiającej sporty. Stowarzyszenie współpracowało z bibliotekami i wizyty w klubach sportowych w czasie treningów przeprowadzali bibliotekarze.

Szwecja

W Szwecji w 2013 roku działało 1502 bibliotek (bez bibliotek szkolnych), czyli o 74 mniej niż w 2010 roku. O 43% w ciągu jednego roku wzrosła liczba wypożyczeń e-booków z bibliotek publicznych[62]. Od 2009 zamknięto 91 bibliotek publicznych, a 18 tylko w 2013. Liczba odwiedzających również zmniejszyła się o prawie 2 miliony rocznie[63], ale 85% Szwedów uważa biblioteki za ważną część dobrze funkcjonującego społeczeństwa i, według danych Szwedzkiego Stowarzyszenia Bibliotek, są one instytucjami, do których Szwedzi mają największe zaufanie (70%; biblioteki wyprzedzają np. opiekę zdrowotną, uniwersytety i policję)[64]. W Szwecji, prócz bibliotek publicznych też istnieją biblioteki szkolne, szpitalne, naukowe, regionalne i wojewódzkie.

Rząd przeznacza na kulturę około 6,8 miliarda koron szwedzkich rocznie, co odpowiada mniej więcej 0,8% wszystkich wydatków. Główną rządową instytucją, do której biblioteki mogą aplikować o środki, jest Szwedzka Rada Kultury.

Obecnie rada jest częścią Ministerstwa Kultury i przyznaje „około 1,8 miliarda koron w formie grantów na wsparcie sztuki teatralnej, sztuki współczesnej, muzeów, literatury, czasopism artystycznych, bibliotek itp"[65]. Większość grantów, około miliarda, przeznacza się na teatry, ale wnioskować mogą również wydawcy i biblioteki.

Rada może dotować:

– działalność bibliotek regionalnych;

– zakup literatury przez biblioteki publiczne;

– projekty wspierające czytelnictwo;

– wydawnictwa – tak zwane dotacje dystrybucyjne.

61 http://www.kulturradet.no/stotteordninger?tema=11057 (22 marca 2015).
62 *Bibliotek 2013,* National Library of Sweden, Stockholm 2014, s. 6.
63 Tamże.
64 http://www.biblioteksforeningen.org/fakta-om-bibliotek/statistik (25 kwietnia 2015).
65 http://www.kulturradet.se/en/In-English/Areas-of-operation (18 kwietnia 2015).

Istnieją różne wymogi, które muszą spełniać biblioteki, aby otrzymać dotacje; na przykład o finansowanie zakupu literatury mogą ubiegać się biblioteki, które sporządziły plan roczny zatwierdzony przez Radę Gminy. Biblioteka publiczna może otrzymać co najmniej 30 tysięcy koron, w zależności od liczby dzieci i nastolatków (do 18 roku życia) zamieszkałych w gminie[66].

Biblioteki mogą również organizować projekty wspierające czytelnictwo. Rada zwykle ogłasza motyw przewodni tych projektów obowiązujący w danym okresie. W latach 2013–2015 takim motywem są „Sporty i czytelnictwo", a priorytetem – współpraca między gminami i klubami sportowymi. Władze szwedzkie znały opisywany w poprzedniej części artykułu projekt norweski i poszły za przykładem sąsiadów. Celem programu jest „wdrażanie projektów czytelniczych, w których kluby sportowe współpracują z bibliotekami w celu ułatwienia dostępu do literatury dzieciom, które trenują sporty, w szczególności chłopcom"[67]. Tylko w roku 2013 ponad 30 bibliotek było beneficjentami funduszu, realizując różne działania.

W ramach tego programu, bibliotekarze odwiedzają ośrodki sportowe i rozdają paczki z książkami, zapraszają pisarzy, rozwiją nowe narzędzie stymulując czytelnictwo (np. za pośrednictwem mediów społecznościowych), zachęcają do słuchania audiobooków zamiast oglądania filmów w autokarach w drodze na zawody sportowe, tworzą „sportowe kąciki książki" w bibliotekach, szkolą trenerów sportowych i rodziców w uczeniu dzieci czytania przez tak zwanych „trenerów czytania" i podejmują wiele innych działań.

W 2014 rada przyznała 24721 koron na zakup literatury do bibliotek szkolnych i publicznych, 4215 na wydarzenia literackie i 20703 na pozostałe 104 projekty[68]. Rada dofinansowała również czasopisma biblioteczne, nagrody literackie i wznowienia klasyków dla szkół.

Rada finansuje także Katalog Książek dla Dzieci, publikowany co roku w wersji papierowej i online, oraz współpracuje z Ambasadorem Czytania, który „jest pisarzem lub ilustratorem wybieranym, aby promować radość czytania i szerzyć świadomość znaczenia literatury wśród młodych ludzi"[69]. Rada Kultury zainicjowała wybór Ambasadora po raz pierwszy w 2011 roku.

66 http://www.kulturradet.se/sv/bidrag/bibliotek/Inkop-av-litteratur-till-folk-och-skolbibliotek (19 kwietnia 2015).

67 *Årsredovisning 2014. Kulturrådets skriftserie 2015–1*, Statens kulturrådet, Stockholm 2015, s. 36–37.

68 Tamże, s. 35.

69 http://www.lasambassadoren.se/about-us/ (19 kwietnia 2015).

Instytucje edukacyjne i organizacje społeczne

Jak wykazano wcześniej, biblioteki i czytanie historycznie były związane z polityką edukacyjną i organizacjami społecznymi. Również dzisiaj niektóre interesujące inicjatywy są finansowane lub realizowane we współpracy z tymi podmiotami. Nawet związki zawodowe są zaangażowane w projekty wspierające czytelnictwo.

Duński Związek Nauczycieli realizował w 2011 roku projekt o nazwie Czytamy dla życia, który szkolił nauczycieli, aby mogli pomagać uczniom czytać artykuły popularnonaukowe oraz inne, bardziej wymagające teksty. W 2015 roku podobny projekt realizowało norweskie Stowarzyszenie !Czytaj, we współpracy z norweską Radą Edukacji (organ wykonawczy Ministerstwa Edukacji). Stowarzyszenie publikuje magazyn „Faktafyg" na temat „rzeczy, którymi interesują się młodzi ludzie"[70], i który zawiera „reportaże, recenzje, testy, zabawne fakty, artykuły itd"[71]. Magazyn, który ma zachęcać młodych ludzi do czytania bardziej wymagających tekstów, jest rozprowadzany za darmo w gimnazjach i finansowany przez Radę Edukacji[72].

Inną interesującą inicjatywą norweską, w której uczestniczą związki zawodowe, jest projekt Literatura w miejscu pracy, przygotowany w związku z norweskim Rokiem Czytania w 2010 roku. Pomysł poświęcenia roku wspieraniu czytelnictwa wyszedł od Norweskiego Stowarzyszenia Bibliotek (NLA) i Norweskiej Konfederacji Związków Zawodowych (LO), a realizowany był pod patronatem Ministerstwa Kultury. Jednym z kluczowych uczestników projektu jest ponownie Stowarzyszenie !Czytaj. Zorganizowało ono darmowe wizyty pisarzy i trenerów czytania w firmach i innych miejscach pracy. Projekt był tak popularny, że stowarzyszenie przygotowało antologię *Czysty tekst*, która zawierała „próbki najlepszych i najnowszych książek dostępnych na rynku" i była rozdawana w miejscach pracy[73].

W Szwecji jedną z najstarszych (założona w 1912 roku) i największych organizacji społecznych zajmujących się edukacją popularną jest Edukacyjne Stowarzyszenie Robotników (szw. *Arbetarnas Bildningsförbund*), które współpracuje również z bibliotekami i realizuje projekty czytelnicze. Jedną z takich inicjatyw był program Most czytelniczy finansowany przez Szwedzką Radę Kultury i wdrażany z bibliotekami publicznymi i jedną biblioteką regionalną. Projekt rozpoczął się w 2012 roku, a jego celem było „przeciwdziałanie edukacyjnej i kulturalnej wrogości wśród chłopców i mężczyzn w każdym wieku, zakorzenionych w braku poczucia przynależności do środowiska literackiego i kulturalnego"[74]. Warto jedynie wspomnieć, że projekt miał swoją kontynuację w 2014 roku, kiedy to książki rozdawano również na spotkaniach związków zawodowych[75].

70 http://foreningenles.no/prosjekter/faktafyk-saker-som-ungdom-er-opptatt-av (22 kwietnia 2015).
71 Tamże.
72 Faktafyg.no, (22 kwietnia 2015).
73 S. Westeng Oden, Literature in the workplace, „Scandianvian Library Quarterly", vol 44, nr 3, s. 18.
74 *Läsbryggan 2012. Ett samarbete mellan bibliotek och ABF i Västernorrland. Rapport,* Arbetarnas Bildningsforbund, Länsbibliotekeket Västernorrland Sundsvall, 2012, s. 2. Autorka niniejszego artykułu opisała działania tego projektu w publikacji pokonferencyjnej Uniwersytetu Łodzkiego, ktora będzie wkrotce wydana.
75 http://www.abf.se/Press-Nyheter/Nyheter/2014/Overraskning-viktig-del-av-ABF-Vasternorrlands-lasframjande-arbete (22 kwietnia 2015); https://koldingbib.dk/arrangementer/boern/krible-krable-udstilling (22 kwietnia 2015).

Wnioski

W 2011 roku grupa duńskich bibliotekoznawców zakończyła projekt dotyczący roli bibliotek w społeczeństwach skoncentrowanych na wiedzy i doświadczeniach. W książce zdefiniowali wspieranie wiedzy, motywowanie, zaangażowanie i kreatywność jako wzmacnianie „obywateli, którzy umieją sami rozwiązywać problemy i są zaangażowani w życie swojej społeczności"[76]. Czy biblioteki skandynawskie spełniają te wymogi, czy jest to może kwestia przyszłości? Projekty wspierające czytelnictwo opisane w niniejszym artykule wskazują na spełnianie tego zadania do pewnego stopnia. Niemniej biblioteki skandynawskie prowadzą również działania, które mogłyby być przedmiotem osobnego artykułu: biblioteka publiczna w Trondheim organizuje regularne spotkania dla osób potrzebujących porad prawnych[77], duńska publiczna biblioteka w Kolding zorganizowała wykłady z okazji setnej rocznicy uzyskania prawa głosu przez kobiety[78], a szwedzka biblioteka publiczna organizuje kursy badań genologicznych[79].

Podsumowując – można uznać, że fundusze rządowe i dobrze funkcjonujące biblioteki o długiej tradycji są bardzo ważne we wdrażaniu dobrych projektów czytelniczych wspierających demokrację. Nie byłoby to jednak możliwe, gdyby w Skandynawii nie istniało głęboko zakorzenione społeczeństwo obywatelskie, którego zaangażowanie jest prawdopodobnie kluczowe w tej pracy.

NORDIC STATES AND THEIR PUBLIC LIBRARIES – GOOD PRACTICE IN READERSHIP BUILDING

Scandinavia countries have very good high readership numbers and more regular readers compared to Poland, for example in Poland in 2012 the number of regular readers was 11%, while in Sweden it was almost 40%. As there are still groups where readership is weaker (e.g. boys and men) and book readership in general decreases even in Scandinavia, the governments of these countries support readership-building activities assigning special funds, which libraries, municipalities and non-governmental or social organisations can use for projects. The purpose of the article is to analyse how the Danish, Norwegian and Swedish states support readership and how the funds are used by public libraries and NGOs. The article will also explore the system of the libraries and some cultural and historical factors explaining high readership numbers in Scandinavia.

76 Za: *Styra eller stödja? Svensk folkbibliotekspolitik under hundra år*, s. 272–273.
77 https://www.trondheim.kommune.no/content/1117702439/Delta (2 maja 2015).
78 https://koldingbib.dk/arrangementer/foredrag-debat/kvindestemmer-100-aarsvalgrets-jubilaeum (2 kwietnia 2015).
79 http://sandviken.se/kulturfritid/kulturcentrum/folkbiblioteket.4.195dd5bf9174c73697fff1426.html (2 maja 2015).